

ZIEZI EX QUO VULGARES: ORTA ASYA'DA BULGAR ARAMAK

Osman KARATAY*

ÖZET

Bulgarların kökeni ve türeneği meselesi, Avrasya'nın eski tarihini çalışanların önündeki en zor konulardan birini teşkil etmektedir ve bir noktada tıkanan çalışmaların yeni açılımlarla desteklenmesine ihtiyaç vardır. Bu makale bu yönde özgün bir deneme içermektedir. Orta Asya'da Bulgar ismi hem coğrafi bir tabir olarak geçmektedir, hem de Maverünnehr'de bir topluluğun adı olarak çok açık şekilde anılır. Bu kayıtlar şimdiye kadar hata içerdiği gerekçesiyle göz ardı edilmiştir. İslam'ın Orta Asya'daki ilk asırlarında önemli ve etkili oldukları anlaşılan ve bölgenin İrani halklarından ayırdedilen, ancak dil özellikleri yüzünden diğer Türk kavimleri arasında da sınıflanmayan bu Bulgarlar, zaman içinde Maverünnehr'de Türk nüfusun artması nispetinde Ortak Türkçeye geçiş yapmış ve bugünkü Özbek nüfus içinde erimiş olmalıdırlar. Onların varlığına yönelik en büyük sadmenin ise Cengiz çağı Moğollarından geldiği anlaşılmaktadır. Avrupa'daki (İdil, Kafkaslar, Tuna, vd.) Bulgarlar Maverünnehr'daki kitleden MÖ 2. yy'da koparak Kafkaslara gidenlerin soyundan gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Bulgarlar, Maverünnehr, Semerkant, Alanlar, Sarmatlar*

Rönesans çağında, tam olduğunu tahmin ettiğimiz bir 9. yy nüshasından (Codex Luxemburgensis) dikkatsizce çoğaltılan ve birbiriyle tam uyum göstermeyen birkaç nüsha ile bize ulaşan bir eski Roma takvimi, içerdiği ham bilgi ile dönemin dünyası hakkında çok şey söylemektedir. Almanak niteliğindeki bu takvim, pek çok "faydalı bilgi" içerecek şekilde tasarlanmıştır. *Liber Generationis* (Soylar Kitabı) başlıklı 15. bölüm ise Yaratılış'tan 334 yılına

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi. E-posta: karatay.osman@gmail.com.

kadar bir “insanlık şeceresi” sunmaktadır. Burada, nüshalardan birinde (Viyana nüshası) Sâm'ın (Sem) oğulları ve onlardan türeyen milletler sayılırken *Ziezi ex quo Vulgares* (“Ziezi, ondan olan Bulgarlar”) ifadesi geçer. Buradaki *Vulgares*, sözkonusu belgenin ilk bilimsel yayını yapan Mommsen'den beri (“ise” edatıyla birlikte) *Bulgar* kelimesinin kaynaklarda ilk geçişi olarak kabul edilir.¹

İsrailiyat'ta daha önceki (ve sonraki) kayıtlarda Sâm'ın oğulları arasında *Ziezi* geçmez. Bunu güncellenmiş bir bilgi olarak görebiliriz. Zaman 334 yılına kadar işlediğine göre, bu en geç o tarihte bilinen bir bilginin eski kitaplara eklenerek güncellenmesini yansıtmaktadır. Yeni kavimler türeyip tarihte önem kazandıkça Nuh'un oğulları listesinde düzenlemeler yapılması her üç semavi dinin yazarlarınca da adetten olarak uygulanmıştır ama buradaki güncellemede hem bir oğul, hem de ondan türeyen halkın ismi ilk kez geçmektedir.

Erken Ortaçağ'da Bulgarlar (eğer herkesin sorduğu gibi “Vulgares” Bulgar ise) Kafkasların kuzeyinde oturduklarından, aramamıza bu bölgeden başlayabiliriz. Akla hemen Strabon'dan beri Kuban-Kafkas arasındaki bölge için kullanılan (kimilerince yanlışlıkla Çerkezlikle özdeşleştirilen) *Zichia* tabiri geliyor. Bu tabir aradan geçen zaman içinde yerleşmiş ve Yunan ve Latin zihninde genişliği ve sınırları ile yeterli öneme kavuşmuş gözüküyor ki,² hemen tüm Ortaçağ eserlerinde, 19. yy'a kadar bölgeden bu isimle bahsedilir. Güncellemede bu bölgeye isim veren *Zik/Ziç* halkı ile orada yaşayıp o günlerde kendinden sıkça bahsettiren Bulgarlar birlikte alınıyor. Nasıl ki, İslam

¹ Mommsen, “Über den Chronographen vom J.354”, *Abhandlungen der Philologischen Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, (Leipzig, 1850), s. 591; Tryjarski, E., “Protobulgarzy”, *Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, (Yay. K. Dąbrowski - T. Nagrodzka-Majchrzyk - E. Tryjarski), (Warszaw: 1975), s. 160.

² Sınırları Bizans'ın yazar imparatoru 7. Konstantinos (10. yy) açık şekilde çizer: “*Tamatarkha'dan sonra, ondan 18 ila 20 mil kadar ötede, Zichia ve Tamatarkha'yı* (Kırım'ın karşısındaki, Kerç boğazının ayırdığı küçük yarımada, O.K.) *bölen Oukrouch* (Kuban, O.K.) *adlı bir nehir vardır ve Oukrouch'dan üzerinde ırmak ile aynı adlı bir şehrin bulunduğu Nikopsis* (Abhazya'da, Sukhumi'nin hemen kuzeyinde, şimdi Afon Tshyts “Yeni Afon” adıyla bilinen kent) *nehrine kadar Zichia ülkesidir; mesafe 300 mildir. Zichia'nın ötesinde Papagia* (Bugünkü Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti ile uyuşan bölge) *adlı ülke vardır ve Papagia memleketinin ardında Kasakhia* (Bugünkü Kabardin-Balkar Cumhuriyeti ile uyuşan bölge) *adlı ülke bulunur ve Kasakhia'nın ötesinde Kafkas dağları vardır ve dağların arkasında Alania* (Osetya civarı) *ülkesi bulunur... Zichia sınırından, yani Nikopsis nehrinden itibaren sahil bölgesi, Sotirioupolis* (Trabzon yakınları) *kentine kadar Abasgia'dır (Abhazya), burası 300 mildir*”. Bkz.; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik - R. Jenkins, (Washington: 1967), s. 187-189.

dünyasındaki güncellemelerde Bulgar'ın atası Yafes oğlu Kemarî (Kimmer) oluyor.³ Çünkü o zamanlar Bulgarların yaşadığı yerlerde eskiden Kimmerler yaşıyordu. Aynı güncellemeyi Bizans kaynaklarında da bulabiliriz. Örneğin (yanlış olarak) bir Bulgar kabilesi sayılan Utigurlar, Kimmerlerin devamı gibi görülmektedir.⁴ Bir destanda ise “*Kimmer kralının iki oğlu Kutrigur ve Utigur'dan*” bahsedilir.⁵

Burada bir sorun gözüküyor. Belki yerleşmiş anlayışa göre itiraz edilebilir, zira modern tarihçilikte eskiden beri inanılan bir hikâyeye göre Bulgarların Doğu Avrupa'ya geliş tarihi 463'tür. Bu tarihten önce bölgede Bulgar düşünülemez. Bu kanaatin kaynağı Sabirlerden kaçan Oğur, Sarıogur ve Onoğur adlı üç kabilenin o tarihte Bizans'a elçi gönderdiğini söyleyen Priscus'a dayanmaktadır.⁶ Doğudaki kavimlerin Büyük Okyanus'un sisli derinliklerinden gelen insan yiyen kuşların dehşetinden Batıya doğru kaçıştıkları haberini veren Priscus'un bu kaydında, Bulgar'a dair en ufak bir atıf yoktur ve sonradan Bulgarlarla ortak bir devlet kuracak olan bu kavimleri bu devirde onlardan tamamen ayırmak gerekir.⁷ Ayrıca zaten 7. yy'dan Ermeni yazar Movses Xorenats'i, Süryani âlim Mar Abbas Katina'ya dayanarak Vağ-Arşak zamanında (MÖ 2. yy sonları) Kafkasların kuzeyinden güneye akın yapan *Bulgar*lardan bahseder.⁸ Bu yüzden, 4. yy'dan bir Latin kaynağının, Ptolemeus'tan itibaren hâkim olan coğrafya bilgisine dayanarak Zichia olarak bildiği bir yerde, o an Bulgarların yaşadığını düşünerek “*Zikler, ki onlardan Bulgarlar*” gibi bir kayıt düşmesi mantıklıdır ve alışılmış bir Ortaçağ normudur.

Sorun *Liber Generationis*'in diğer nüshalarını okuyunca çıkmaktadır. Viyana nüshasındaki alıntılanan cümlecığe karşılık, diğerlerinde “*Hi omnes*

³ Örneğin, 12. yy'dan isimsiz *Mücmel el-Tevârih* için bkz.; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), s. 30 ve 34.

⁴ Vasil Zlatarski, *İstoriya na bulgarskata dirjava prez srednite vekove*, I, (Sofiya: 1970), s. 60.

⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt: 1, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), s. 579.

⁶ Priscus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantina* içinde, yay. B. G. Niebuhr, (Bonn: 1829), s.158.

⁷ Bulgarlar ile Oğur kavimleri arasındaki bağlantısızlık ayrıntılı olarak şu çalışmada anlatılmıştır: Osman Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, Ufuk Tavkul & Çetin Kent (Der.), *Karaçay-Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür*, (Ankara: Karam Yayınları, 2003), s. 18-45.

⁸ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (İng. Çev. Robert W. Thomson), (Cambridge: Harvard University Press, 1978), s. 135-136. Bu konunun ayrıntılı bir incelemesi şu makalede yapılmıştır: Osman Karatay, “Kuzey Kafkaslardaki Vlendur Bulgarları Kimlerdir?”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, (İzmir: 2005), s. 419-428.

Bactrian' (Hepsi de Baktriyalı) cümlesi vardır. Baktriya eskiçağda şimdiki Afganistan'ın kuzeybatı çeyreğine verilen isimdi ve burada aynı adlı İranî asıllı bir kavim yaşardı. Ortaçağ'da bu kelime kullanımdan düştü; Müslümanlar burayı ya merkezdeki şehre itibarla Belh olarak adlandırdılar ya da doğrudan Horasan'a dâhil ettiler. Tarihçilikteki ünü ise Makedonyalı İskender ile birlikte giden Yunanlıların burada bir devlet kurmuş olmalarıdır ki, bu devlet MÖ 2. yy'da, Movses Xorenats'i'nin Bulgarların Kafkasların kuzeyine geldiklerini belirttişinden hemen önce, Hunların İç Asya'dan kovaladığı kavimler tarafından yıkılmıştır. Bu konuya ileride tekrar döneceğiz. Buradaki "hepsi" kelimesi yukarıda anılanların Baktriyalı olduğunu söylüyor olamaz, zira yukarıda Hz. İbrahim nesline bağlanan milletler sayılmaktadır: Araplar, Kimmerler, Mardiler, Ariler, İskitler, Ermeniler'in hiçbiri Baktriyalı değildir.

Aynı eserin farklı nüshalarında Kafkasların kuzeyindeki Zichia ile Orta Asya'nın güneyindeki Baktriya'nın almaşık durumu kuşkusuz dikkatsizliğe veya tesadüfe bağlanamaz; bunun üzerinde düşünmek gerekmektedir. Kavim listeleri güncellenirken, ilgili olanlar birbirinin yerine konur. Bizim kaynağımızda bu değişiklik neden ve niçin yapılmıştır? Esas olan hangisidir? Dahası, Baktriya ile Zichia arasında bir bağlantı var mıdır? Bir adım daha ileri gidersek, özne Bulgarlar olduğuna göre, Orta Asya'dan geldiklerini bildiğimiz Bulgarların Baktriya ile bir ilişkileri olabilir mi? Dolayısıyla eski kaynaklarda Orta Asya'da Bulgarların varlığına dair iz sürmemiz gerekmektedir.

Genel olarak bakıldığında Bulgar konusu Ortaçağ yazarlarının önündeki en zor konu olarak duruyordu. Balkanlarda (Hristiyan) bir Bulgar devleti, Orta İdil boyunda (Müslüman) bir Bulgar devleti, Don nehri boylarında Bulgar ordaları, Kafkaslarda yaşayan Bulgarlar vs. derken, coğrafyada ayırım yapılsa bile, tarihi olayların naklinde bunlar sürekli birbirine karıştırılmaktaydı. Bu yüzden, her haberde her topluluktan bahsedilme ihtimalini göz önünde tutmamız gerekiyor.

10. yy'da Bağdat'ta yaşayan İbnü'n-Nedîm, kitap katalogu mahiyetinde bir eser (*Fihrist*) hazırlamış, listelerin arasında sık sık derkenar bilgilere yer vermiştir. Bir yerde şöyle der: "...*Bulgarlar ve Tibetliler Çin ve Manihey* (abecelerinde) *yazarlar...*" Burada aykırı duran tek unsur Bulgarlardır, diğer üçü de Orta Asya'ya aittir. Bir oyma yazıdan bahsedilmiyor ve doğrudan kullanılan abecenin ismi veriliyor. İbnü'n-Nedîm'in burada İdil Bulgarları hakkında konuşması imkânsız olmalıdır. Elinin altındaki çok sayıda eserden İdil Bulgar hakkında bilgi alabilirdi; en azından bir genel kültür meselesi olarak bu ülkenin Müslüman olduğunu bilirdi. Tuna Bulgarlarından da bahsediyor

olamaz. Çünkü bu berikilerin Çin veya Manihey abecesi kullanması sözkonusu olamaz. Yazar sanki tek bir coğrafi ortamdan bahsetmektedir. Bulgarlar ile Tibetlileri, Çin ile Maniheyliği bir arada anlatmasının bir sebebi olmalıdır. Maniheylik tamamen bir Orta Asya diniydi; merkezi Semerkand bölgesiydi⁹ ve kuşkusuz Uygur örneğinden bildiğimiz üzere, bir kısım Türkler de bu dinin etkisi altındaydı.¹⁰

Maniheylik Bosna'ya kadar ulaşmış ve Bogomillik olarak bildiğimiz şekliyle bu ülkenin tarihinde önemli yer tutmuştur. Bosna'ya geliş yolu Anadolu ve Bulgaristan üzerindedir.¹¹ Hiçbir kayıta bu dinin kuzey düzlüklerine yayıldığından, hele de İdil Bulgar'da mensuplarının olduğundan bahis yoktur. Bu yüzden, İbnü'n-Nedîm'in bahsettiği kimseler büyük ihtimalle Orta Asya'da yaşayan Bulgarlar olmalıdır. Böyle bir toplulukla ilgili kazıbilimsel veriler de mevcuttur. Maverâünnehr bölgesinde bulunmuş olan MS 8. yy'a ait bir su testisindeki oyma yazılar Klyastorniy tarafından "Doğu Avrupa tipi" olarak nitelenmektedir.¹² Bu tip yazılar ise Bulgarları çağrıştırmaktadır. Bizim tahmin ettiğimiz Bulgar göçüyle eşzamanlı ve muhtemelen ilgili bir hadise olması itibariyle, Afganistan'ın kuzeydoğusundaki MÖ 129'da yıkılan Ay-Hanım yerleşiminde bulunan oyma yazılı gümüş külçeler de ilginçtir. Buradaki yazılar henüz okunamamıştır.¹³ Belki erken Bulgar Türkçesinin inşası yönündeki çabalar bunların okunmasıyla sonuçlanabilir. Bu bağlamda E. Möxemmedi'nin İdil havzasında bulunan kimi yazıları Maverâünnehr'in hemen güneyinde bulunanlarla özdeşleştirmesi ve her ikisini de Hun Türkçesiyle okumasından da bahsetmeliyiz.¹⁴ Ancak bu okumaları, sonucu kesine bağlanmış çabalar olarak göremeyiz.

Yazılı kaynaklara dönersek, Ortaçağ'ın en önemli Müslüman tarihçilerinden biri olan Mes'ûdî, *Kitâb et-Tenbîh ve'l-İsrâf* adlı eserinde şöyle der: "*Bulgarlar Türklerden, Bizans'ın doğusundaki... Valandariyye denen göçebelere dendir ki,*

⁹ Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, (München: 1984), s. 351-352. Semerkand 712'ye kadar Asya Maniheyliğinin merkezi olarak kalmaya devam etti. Daha sonra Çağaniyan civarlarına çekildiler. Bkz.; Hans W. Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001), s. 258.

¹⁰ B. Amoretti, "Sects and Heresies", *The Cambridge History of Iran*, yay. R. N. Frye, (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), s. 502-503.

¹¹ Anto Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, (Sarajevo: 1972), s. 214-215.

¹² Azim M. Malikov, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverâünnehir Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar)", *Türkler*, Cilt: 2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 144.

¹³ Hans W. Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, s. 81 ve 111.

¹⁴ Mirfatih Z. Zekiev, *Törki-Tatar Etnogenezi*, (Kazan-Moskova: 1998), s. 543.

bunlar Peçenekler, Yecniler, Başkırtlardır. Bu kavimler zikredilen beş sancağın çoğunu 320 yılından sonra ele geçirdiler. Burada (Balkanlarda) karargâh kurarak Kostantiniyye ve Roma yolunu kestiler... Bunların doğudan Balkanlara gelmelerinin sebebi, onlarla Oğuzlar, Karluklar, Kimaklar arasında savaşlar çıkması ve Cürcan'a komşu yerlere yağma yapmalarıdır.”¹⁵

Karluklar hâkimiyet alanı olarak hiçbir zaman şimdiki Semerkand civarının batısına geçmemişler ve hele hiçbir zaman kuzeyde, İdil Bulgar sınırında bulunmamışlardır.¹⁶ Buraya erecek kadar uzun mesafeli bir seferleri kayıtlarda yoktur, bunu yapacak güce de hiç ulaşmamışlardır. Ters taraftan da, İdil Bulgarlarının İran'daki Cürcan'a saldırıları hakkında bir bilgimiz yoktur ve kaynakların ışığında buna en ufak ihtimal tanıyamayız. Dolayısıyla, Maveraünnehr'de bir yerde Bulgarların bulunduğunu düşünmemiz gerekir ki, ancak bunlar 10. yy'da İslam'ı kabul etmelerinden önce Maveraünnehr'e sürekli saldıran¹⁷ Karluklarla savaşabilirlerdi ve sadece buradaki Bulgarlar Cürcan'ı rahatsız edebilirlerdi.

19. yy'ın sonunda yazan Tatar âlim Şahabeddin Mercânî'ye göre, “*Bu Bulgar ahalisinin saltanatı cenuba Bâb'ül-Ebvâb, yani Derbend ve Tiflis ve Şirvan ve Kafkaz tavlari ve Bahr-i Hazar boyuna... ve şarka Ural tavlari ve Horezm ve Sığnak ve Şaş ve şimala Rusya hududundan erdi.*”¹⁸ Eğer burada bir devlet kastediliyorsa, böyle bir Bulgar devleti tarihte hiç var olmamıştır. Atilla'nın Hun Devleti'nden bahsediliyorsa, o daha geniş ve üstelik daha batıda bir devlettir. Eğer burada etnik dağılımdan söz ediliyorsa ki, *ahali* kelimesi bunu akla getirmektedir, bu da onun Orta Asya Bulgarlarının farkında olduğunu gösterir. Ancak kaynaklarının ne olduğunu, neye dayandığını bilemiyoruz.

Yukarıda alıntıladığımız *Mücmel at-Tevârih* şöyle der: “*(Yafes'in oğullarından) Bulgarların ve Burtasların babası olan yedincisinin adı Kemârî*

¹⁵ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 57.

¹⁶ Karlukların kurduğu devlet, ilerleme zamanında en batıdaki bölge olarak Fergana'yı fethetmişti. Güneyinde Tibet'in, doğusunda Uygurların bulunduğu bu devlet, Oğuzlarla bir olup Peçeneklerle savaşmıştır, ancak bunu fazla batıya götürmeyiz. Siyasi olarak Uygurlara bağlı olan Karluklardan bir Batı Göktürk devletinin kudretini beklemek için hiçbir tarihi destek ve delil bulunmamaktadır. Bu dönem için bkz.; Hüseyin Salman, “Karluklar“, *Türkler*, Cilt: 2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 422-423.

¹⁷ Hüseyin Salman, “Karluklar“, s. 423.

¹⁸ Şahabeddin Mercânî, *Mustefâd'ül-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgâr*, Kazan 1897 Nüshasının Tıpkıbasımı, Cilt: 1, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997), s. 9.

idi. Bu çocuklardan her birinin nesli ve sülalesi kaldı. Her birinin bir çeşit dili vardı. Doğu taraftaki Ceyhun iklimini aralarında paylaştılar.”¹⁹ Buradaki hem “doğu” hem de “Ceyhun” vurgusu bir hata yapıldığını, aslında İdil nehrinin düşünüldüğünü öne sürmek için aralık bırakmıyor. Cümle gayet açıktır ve eski dönemlerde Ceyhun boyunda yaşayan Bulgarlardan bahsedilmektedir.

Bu şecereyi destekleyen en önemli veri, “Türkler çeşitli sınıflara ayrılırlar: Tibetliler, Tuğuzğuzlar, Kırgızlar, Kimaklar, Karluklar, Çakırlar (Çağrılar), Peçenekler, Türkeşler, Ezgişler, Kıpçaklar, Halaçlar, Oğuzlar ve Bulgarlar gibi. Bunların hepsi Mavuraünnehr ile Büyük Okyanus arasında yaşarlar.” diyen İdrisî’den gelir.²⁰ İdrisî Ortaçağ’ın dünyadaki en büyük coğrafyacılarından biridir ve dünyayı neredeyse köy köy bilir. Böyle bir hükme varırken, aynı kitabı içinde hem Balkanlarda, hem de İdil boyunda yaşayan Bulgarlardan bahsedip de burada onları doğuya yerleştirirken, elbette bir bildiği olmalıdır. Buradaki sıralama bir fikir verebilir. 12. yy’da yaşayan Endülüslü veya doğrusu “Sicilyalı” İdrisî, Türkeşlerin varlığı, Oğuzların Anadolu’ya, Peçenek ve Kıpçakların Doğu Avrupa’ya gelişlerinin anılmaması gibi hususları göz önüne aldığımızda, sanki bir geç 8. yy’a ait liste sunmaktadır. Bu sırada bu kavimlerin (şimdilik Bulgarlar hariç) hepsinin de Orta Asya’da olduğunu biliyoruz. İdrisî doğudan batıya bir sıralama yapmış gibidir. Türkeşlerden sonra sıra bozulmaktadır. Son üçünde ise ilk bakışta hiçbir düzen bulunmamaktadır: Türkistan’ın güney hudutlarındaki Halaçlar, onların hemen kuzeyindeki Oğuzlar ve İdil veya Tuna boyundaki Bulgarlar. Kendi koyduğu kayıt ile İdrisî Avrupa’dan bahsetmediğini söylemektedir. Dolayısıyla en sondaki Bulgarları ancak Maveraünnehr’de bir yere yerleştirebiliriz. Bu durumda sıralama yeniden düzen kazanıyor ve bir mantığının olduğu ortaya çıkıyor.

Türkçenin iki temel kolundan biri olan “r” Türkçesiyle konuştuklarını bildiğimiz Bulgarlar, eğer bu lehçeyi kullanan tek Türk topluluğu idiyse, geçmişteki bütün “r” örneklerini Bulgarların varlığına delil olarak kullanabiliriz. Ancak bu olası gözökmüyor, hatta bugün itibarıyla görebildiğimiz şey, eskiden bütün Türklerin Bulgarlar gibi konuştuğudur. Bir dönem Orta Asya’da Bulgarcanın konuşulduğunu düşünen Togan, çeşitli kaynaklarda bunun izlerinin kaldığını söyler, ancak açıklama yapmaz.²¹ Bizce buradaki “r” lehçesi veya Bulgarcanın kullanıldığının en önemli delilini bizzat Semerkand’ın

¹⁹ İdrisî, *Geographie d’Édrisi*, (Yay. P. Amédée Jaubert), Cilt: 2, (Paris: 1840), s. 498; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 30.

²⁰ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 100.

²¹ Zeki V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), s. 22.

isminde aramalıyız. Kaşgarlı Mahmud'a göre Orta Asya'nın başkenti diyebileceğimiz bu kentin iki ismi vardır: "...Yine böylece Semiz kend denir; büyük olduğundan böyle denmiştir. Farsçada Semer kand derler."²² Sözlüğün sonuna doğru bu bilgiyi tekrarlar: "Semerkand'a Semiz kent denir."²³ Kaşgarlı'nın kitabının hiçbir yerinde Bulgarca'yı gerçekten bildiğinin izleri yoktur. Bulgarcanın kelimelerinin sonları kırılmış bir Türk lehçesi olduğunu söyler, fakat esas ayırıcı unsur olan ses değişikliklerinden bahsetmez.²⁴ $r = z$ denkliliğine dayanan aynılığı görmez ve *semiz* kelimesini Türkçe, *semer*'i ise Farsça olarak görür. Kaşgarlı kelimenin "iri, şişman" anlamını açıkça vermektedir ki, *semirmek*²⁵ fiili büyüme, serpilme anlamında biyolojik olmayan bünyelere de uygulanabilir. *Semer* Bulgarca biçimden başka bir şey değildir; zaten Farsçada Farsçaya ait böyle bir kelime bulunmaz. Bu ismin Semizkent'ten çok daha eski olduğu anlaşılıyor ki, yerleşmiş ve günümüze de bu biçim ulaşmıştır.²⁶

Bugün Özbekistan'ın başkenti ve Orta Asya'nın en büyük kenti olan ve benzer şekilde eski bir tarihe sahip bulunan Taşkent'in ismi de eskiden Bulgarca bir biçimde geçerdi: *Çaç* (Arapça eserlerde ç sesinin bulunmaması yüzünden *Şaş* yazılır). Hunların da Bulgarca konuştuklarını düşünen Pritsak, bunu bir Hsiung-nu kelimesi kabul eder.²⁷ Henüz Bulgar ve Hunların boy akrabalığını ve etnik ilişkisini tam belirleyemediğimiz için ve henüz Hun dili hakkında yeterli verimiz bulunmadığından, böyle bir izaha zemin bulunmuyor gibidir. Ama bu açıklama sayesinde Bulgarlarla ilgili bir veriye daha ulaşırız.

Kaşgarlı Mahmud'un Bulgarca'yı bilmeyişi karşısında, Arapça ve Farsça eserlere daha temkinli yaklaşmalıyız. 966 yılında İran'ın doğudaki kentlerinden Bust'ta eserini yazan Makdisî, Maverünnehr bölgesini anlatırken şöyle der: "*Şaş halkının dili Haytal mıntkasının en güzel dilidir. Suğd halkının ayrı bir dili*

²² Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt: 1, (Çev. Besim Atalay), 4. Baskı, (Ankara: 1998), s. 344.

²³ A.g.e., Cilt: 3, s. 150.

²⁴ A.g.e., Cilt: 1, s. 30. Kaşgarlı, aslında o dönemdeki tarihi önemi hakkında şüphe duyabileceğimiz Suvarcanın aksine, Bulgarca'yı kendi bildiği diller arasında saymaz veya bunun inanılır ipucunu vermez.

²⁵ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: Oxford University Press, 1972), s. 830: *semri* "to be, or become, fat".

²⁶ Moğollar bu kenti z'li biçim ile "Semisgab" şeklinde adlandırdı. *Mangğol-un Niuça Tobça'an - Moğolların Gizli Tarihi*, Cilt: 1, (Yay. Ahmet Temir), 3. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), s. 257, 259, 263.

²⁷ Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebelere", *Türkler*, Cilt: 2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 509.

vardır. Buhara rustaklarının dili buna çok benzer. Bu tamamıyla ayrı, sadece buralılar arasında bilinen bir dildir. Büyük İmam Muhammed b. el-Fazl'ı çok defa bu dili konuşurken gördüm. Buralardaki şehirlerin büyük ekseriyetinin rustaklarında ayrı diller konuşulur.”²⁸ Makdisî bölgenin çoğunluk sahibi yerlileri olan Soğd halkının dili ile lehçelerini bildiğini gösteriyor. Taşkent bölgesinin dili bundan tamamen farklıdır. Eğer bu İranî bir lehçe olsaydı, Makdisî veya bilgi kaynakları bunu biliyor olurlardı. Eğer bu Ortak Türkçe sınıfından bir lehçe olsaydı, onu da belirtirdi. Başka aileden bir dilin ise tarihte hiçbir kaydı bulunmuyor. Ne İranî halklarca, ne de “z” lehçesi konuşan Türklerce anlaşılmayan bir dil sözkonusudur ve bu ancak yukarıdan beri bazı izlerini tespit ettiğimiz Bulgar lehçesi olabilir. Dilbilimci olmayan birinin Türkçenin her iki kolunu karşılaştırıp benzeştirmesi çok zordur ve tamamen ayrı dil görünümündedirler. Örneğin Çuvaşçayı bugün yazılı olarak bile diğer Türkler anlayamazlar. Maverâünnehr'deki İranî lehçelerle uzun süreli etkileşimi de eklersek, buradaki Bulgarların dili tanınmayacak hale gelmiş olmalıdır. Kaşgarlı bu yüzden, bir şekilde duymuş olabileceği Maverâünnehr Bulgarlarını Türk kavimleri arasında görmemiştir. Gerçi dev eserinde Tuna Bulgarlarını da hiç anmaz.

Yukarıda geçtiği gibi, Hunlarla Bulgarların etnik ilişkisini çok iyi bilmiyoruz. Tryjarski, Bulgarların hiçbir şekilde Hun olmadıklarını, sadece bu devletin sınırları içinde kaldıklarını söyler.²⁹ Ancak Bulgar hanlarının Hun hanedanından inmesi gayet muhtemeldir. *Bulgar Hanları Listesi* adlı eski bir kayıt bunu açıkça söylüyor.³⁰ Bulgarlarla aynı kökten yöneticileri olduğunu tahmin ettiğimiz Macarların Hunlar ve Atilla ile ilgili efsaneleri de bu bağlamda düşünülmelidir. Dolayısıyla, Maverâünnehr bölgesinde hüküm sürmüş Akhunların 4. yy ortalarındaki ünlü hükümdarı *Grumbates*'in isminde, 9. yy başlarının meşhur Tuna Bulgar hanı *Krum*'un adını görmek mümkündür. *Bat* ise han karşılığı bir ünvanıdır. Theophylaktos Simokattes o sırada Doğu Avrupa'yı kasıp kavuran Oğur ve Bulgarlardan bahsederken, “*Bu halkın en eski önderleri Oúáp (Uar) ve Xouvví (Hunni) adlanırdı*”³¹ diyerek bu Hun bağlantısına katkı sağlamaktadır. Yani halkın kendisi değil, yöneticileri Hun soyundandır. Czeplèdy'ye göre Akhunlar (*Xiyôn, Hyaona, Hyon, Chionitae*)

²⁸ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 264.

²⁹ Tryjarski, E., “Protobulgarzy”, s. 162.

³⁰ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987), s. 12-13. Ayrıca bkz.; Plamen Tzvetkov, *Bulgarija i Balkanite ot drevnostta do naši dni*, (Varna: 1998), s. 61; György Székely, “La conquête turco-bulgare et la fondation de l'Etat bulgare”, *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, (Yay. Gy. Káldy-Nagy), (Budapest: ELTE, 1981), s. 9-10.

³¹ Theophilaktos Simokattes, *Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, (Bonn: 1834), s. 284.

Avar ve Hunların bir boy birliğinden başka bir şey değildi ve bu ikili yapı Avrupa'ya da taşınmış ve Avar devletini ortaya çıkarmıştır.³² Biraz daha ileri gidersek, Maveraünnehr'daki İlak yöresinin ismi Attila'nın oğlu İlek/Ellak'ı çağrıştırmaktadır. Bunları uzak ihtimaller olarak görsek de, hesaba katmamız gerekir.

Bir diğer Endülüslü olan Bekrî (11. yy), eski kitapların dikkatsiz bir özeti olmakla eleştirilen kitabında Bulgarlar hakkında çok ilginç şeyler söyler: “(Türklerin) ülkelerinin çoğu Çin ve Horasan'dadır. İçlerinde en kuvvetlileri Bulgarlardır. Bulgarlar Kûsân ve etrafındaki şehirlerin sahibidir. Hükümdarları *أفر* hân, dinleri Mani dinidir. Ülkeleri çoktur. Şâş, Fergana, Huttâl'dır. Onlar Huttalân... Semerkand ile Buhâra arasındaki Suğd'da otururlar. Hükümdarları Fergana'dadır. Hakanlar hakanı bunlardandır. Bu hakan onların ülkesini birleştiriyordu. O ölünce ülkeleri dağıldı. Tibet'te bir hükümdar bu adla anılır. Daha önce bu hükümdar Türk hakanına bağlıydı.”³³ Bekrî'nin eski kitapları değerlendirip incelemeden ele almış olması, eğer öyle yaptıysa, burada işimize yaramaktadır. Başka türlü zamanımıza ulaşmayan bir takım eserleri ve içerdikleri bilgileri onun kitabından okuyabiliriz. Tuna ve İdil Bulgarlarını çok iyi bilen Bekri,³⁴ burada çok açık ifadelerle Bulgar eski tarihinden bahsediyor. Maniheylek bağlantısı, keza Tibet'in zikredilmesi, yukarıda andığımız Nedîm'i desteklemesi açısından ilginçtir. Tarihte bildiğimiz böyle bir devlet ise, ancak Akhun İmparatorluğu olabilir. Batı Göktürk dönemine de vurgu yapılıyor olabilir, ancak bu devletin ömrü 80 yıldır ve tarihte böyle bir iz bıraktığını düşünmek zordur.

13. yy. başında Hindistan'da yazan Fahreddin Mübârekşâh, Türk kavimlerinin bir listesini verirken, diğer İslâmî kaynaklarda anılmayan *Oğur* ve *Qarâğûr* budunlarını sayar.³⁵ Birincisi *Oğuz*'un muharref (ج > ج) bir biçimi olamaz, çünkü bu isim aynı listede açıkça belirtilmektedir. İki kez yazılmasını düşünemeyiz. *Qarâğûr*'un ikinci hecesindeki elif, uzun ünlüsü olmayan Türkçede *a* ve *o* seslilerinin yan yana gelmesini anlatmaktadır: Kara Oğur. Mübârekşâh'ın sıralamasında bir düzen bulmak çok zordur, ancak her iki

³² Károly Czeplédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, (Çev. Günay Karaağaç), (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1999), s. 95-100.

³³ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 201.

³⁴ “Hazar ülkesine Bulgar ülkesi bitişir. Bunların hükümdarı Müslüman'dır. Bunların hükümdarı 310 hicri yılından sonra, el-Muktedir zamanında gördüğü bir rüya dolayısıyla Müslüman olmuştur.” Bkz.; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 202.

³⁵ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), (Ankara: Karam Yayıncılık, 2002), s. 191.

topluluk da Orta Asya'da yaşıyor gözükmektedir. Tuhaf şekilde bu listede Bulgar kelimesi geçmez. Bu eksiklik bize meselenin aslını gösterecektir. Yazar açıkça çok eski zamanlara ait toplulukları da anmaktadır. Mesela Hazarlar çoktan ortadan kalktığı halde burada, hem de *kara* kollarıyla birlikte sıralanırlar. Bulgar üstkimliği altında Hazarlardan bile önce kaybolan, günümüzde ise sadece Macarların uluslararası ismi Hungar'da (< Onoğur) yaşayan bu kelimenin de eski bazı kaynaklar vasıtasıyla bu listeye girmiş olmasını varsaymalıyız. Üstelik yazar bunları tetkik etmiş gözüktüyor ki, aynı kavmi iki kez anlatmamak için Bulgar kelimesine listede yer vermemiştir.

Moğol istilası döneminde Anadolu'da yaşayan Bar Hebraus'a göre, Ögedei Khan 1228 yılında Moğol tahtına çıkışının hemen ardından, o günlerde Horasan memleketlerinde faaliyet göstermekte olan Celaleddin Harezmsah üzerine bir ordu göndermiştir: "*Bundan başka Kapadokyalılara ve Bulgarlara karşı Sunatai Agonesta'yı bir ordu ile birlikte yola çıkardı; birçok askerleri de Hindistan'a karşı harekete geçirdi, bizzat kendisi kardeşleriyle ve akrabası ile birlikte Çin'e karşı yürüdü.*"³⁶ Burada açık bir şekilde Moğolların Orta ve Güney Asya'daki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Moğol orduları Celaleddin'i Cebe ve Sübedei'in 1222-1223'teki seferleri esnasında ezmişler ve Hindistan'a kaçırtmışlardı. Fakat Köseadağ Savaşı'ndan önce (1243) Anadolu'ya hiçbir Moğol akını olmamıştır. Bar Hebraus, çocukluk zamanına denk gelse de, kendi yaşadığı dönemdeki bu gerçekleri bilmiyor olamaz. Eserini telif ettiği sırada değişik haberleri karıştırmış olmalıdır. Aslında bahsettiği seferler Cengiz zamanında Celaleddin'i Hindistan'da kovalamak için yapılmıştır. Ögedei tahta çıktığında Celaleddin Azerbaycan'a geleli üç yıl olmuştu. Üstelik de Ögedei'le birlikte, süren seferler ve mecburi durumlar haricinde savaş haline kurultay kararıyla son verilmiştir. Cengiz'in Celeddin'in peşinden Orta Asya'nın güneyine yaptığı seferler, Semerkand'ın düşmesinden başlayarak, bütün yerli halklar gibi, Maveraünnehr Bulgarlarını da içine almış ve etkilemiştir. Bu tarihten sonra Orta Asya'da Bulgarlardan herhangi haber gelmediği için, iyice azaldığını tahmin etmemiz gereken Bulgar nüfusun artık yok oluş sürecine girdiğini düşünebiliriz.

Burada Kapadokyalılarla Bulgarların birlikte anılmasını nasıl değerlendirebiliriz? Bu da aslında meselemizin çözümünü kolaylaştıran haberlerdendir. Şöyle ki, Anadolu'nun Türkleşmesinin başlangıcında, Toroslar

³⁶ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer R. Doğrul), Cilt: 1, 3. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), s. 526.

bölgesinde belki Oğuzlardan daha önce gelmiş bir Bulgar Türk topluluğu bulunuyordu.³⁷ Zamanla Karamanlı beyliği içinde eriyecek olan bu Bulgarlar, hem Haçlı seferleri, hem de Moğol istilası esnasında faydalı işler görmüşlerdir. 13. yy'ın ikinci yarısında Karamanlıların (dolayısıyla Kapadokyalılar) Moğollarla inatçı mücadelesinin haberleri, Doğu Anadolu'da yaşayan Bar Hebraus'a onların yanındaki Bulgarlarla birlikte gitmiş olmalıdır. Anadolu'da Bulgar varlığını bilen ama Orta Asya'dan haberi olmayan yazar, bu ikincilerle ilgili Moğol kaynaklarından duyduğu haberleri Anadolu Türklerine uygulamıştır.

Buraya kadarki ipuçlarına Bulgarlardan kalan yer adlarını da eklememiz gerekiyor. Bunlardan en önemlisi, bizzat Bulgar ismini taşıyan kasaba, yöre ve su ismidir. Bu isim Ortaçağ kaynaklarında şu şekillerde geçer: *Burgur* (Yâqût), *Bârgar* (İbn Rusteh), *Bârğar* ve *Pârğar* (Hudûd), *Burgar*, *Bargar* ve *Fârgar* (İbn Havqal), *Fârğar* (İstahri), *Burgar* ve *Fargar* (Makdisî). “Çok ziraatı olan ve çok nüfuslu, bayındır bir kasaba” olan *Burgar*,³⁸ Barthold'a göre Yukarı Zerefşân bölgesindeydi ve bu nehir kaynağını *Bulgar* bölgesinden alıyordu. Uşrûsana'nın Mashâ bölgesinden çıkan Fen-darya nehri *Burgar* köyü yakınında Zerefşân'a katılıyordu. Günümüzde tam da burada *Pargar* isimli bir kasaba bulunmaktadır. *Burgar* biçimi Arap kaynaklarında geçerken, Farsça kaynaklar *Pargar* veya *Fargâr* biçimlerini veriyorlar. Kaynaklarda bu isimle anılan nehir ise Kçi-Surhab idi.³⁹

³⁷ Türkiye'de sadece Fahrettin Kırzioğlu bu konuya eğilmiştir: “1461 ‘Turabuzon’ Fethi Sırasında Fâtiht Sultan Mehmed’in Yaya Aştığı ‘Bulgar Dağı’ Neresidir?”, VI Türk Tarih Kongresi, Ankara, 20-26 Ekim 1961, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara: 1967), s. 322-328. Toros Bulgarlarıyla ilgili detaylı bir giriş yazısını Bulgaristanlı Türk âlim İbrahim Tatarlı yazmıştır: “Kim vıprosa za bılğaskite imena i dirjavni obrazovanija v Mala Azija prez XI-XV vv.”, *Bılgariya 1300, İnstitutsii i dirjavni traditsii*, Cilt: 2, (Sofiya: 1982), s. 385-396. Tatarlı, Venedikova'nın öncü nitelikteki tebliğini izlemiştir: “Svedeniya za Bılgari v Mala Aziya i otnoşeniyata im s anadolski plemena i knyajestva (XI-XIV vv)” *Pirvi mejdunaroden kongres na bılgaristika I: Srednovkovnata Bılgarska dirjava*, (Sofiya: 1981). Araştırmalarını derinleştiren Venedikova, daha sonra Anadolu Bulgarları hakkında bir kitap meydana getirmiştir: *Bılgarite v Mala Aziya ot drevnostta do naşî dni*, (Sofiya: 1998). En güncel bilgi ise Tıpkova-Zaimova'da bulunur: Tıpkova-Zaimova, Vasilka, “XI. Yüzyıldan Sonra Anadolu'daki Bulgarlar ve Selçuklular”, *Türkler*, Cilt: 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 241-245. Bu yazarlar Orta Asya Bulgarları gerçeğini görmüşlerdir, ancak Balkanlardan Anadolu'ya, buradan da Orta Asya'ya göç tasavvurlarına katılmak zordur.

³⁸ *Hudûd al-Âlam: The Regions of the World*, (Yay. V. Minorsky), (London: 1937), s. 119.

³⁹ Vasilii V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), s. 72, 86-87, 129, 182-183.

Bulgarların Kafkaslara Orta Asya'dan geldikleri bildirildiğine göre, Maveraünnehr veya bir başka yer onların esas yurdu idi. Elimizde Maveraünnehr Bulgar tarihini çok eski zamanlara götürecek veri bulunmuyor. Ancak onların bu bölgedeki varlıklarının eskiliğini düşünmek için sebepler vardır. Özellikle Hint ve Soğd kaynaklarının yeniden incelenmesi bu konuda ufuklar açabilir. Zerefşan olduğunu sandığımız bir nehirden, Hint Kanheri yazıtında ve Ramayana'da (M.S. 2. yy) *Kardama* olarak bahsedilir.⁴⁰ Bu kelime Bulgar-Slav iç savaşına son vererek fetreti bitiren ve devlete ihtişam kazandıran Tuna Bulgar hanı *Kardam*'ı (777-803) akla getirmektedir.

Türklüğün kökenleri konusunda belirsizlikler sürerken, bir Türk budunu olan Bulgarların türeneklerini tam bilmemiz mümkün gözükmemektedir. Bazılarının söylediği gibi Vusunlarla ilgili bir boy olabilirler ki, bu şart değildir ve Hun tazyikleri onları Maveraünnehr'e itmiş olabilir. Yedisu'da kalan esas Vusun kitlesi daha sonra Hunlarla bir olup Yüceçilere saldırarak Maveraünnehr'e doğru sürdüğünde, bu ikinciler de Bulgarların bir kısmını intikam olarak kovalamış olabilir. Bunlar tamamen kurgudur ve mantık zemininden başka elimizde bir delil bulunmuyor. Rahat söyleyebileceğimiz nokta, Orta Asya'daki gelişmeler ile Bulgarların Kafkaslarda gözükmelerinin zaman itibarıyla uyuşması ve birbiriyle ilgili olmasıdır. Eğer Bulgarlar Maveraünnehr'e başka yerden, daha doğudan geldilerse, eski yurtlarında da aynı adı taşımış olmaları bir gereklilik değildir. Bu isim pekâlâ Maveraünnehr'de benimsenmiş de olabilir. Nitekim Oğuzlar Türkmen ismini Orta Asya'ya geldikten sonra almışlardır. Bu bakımdan, Balkh (Belh) bölgesinin ismiyle Bulgar'ı ilişkilendiren (Balkh + är = Belh halkı) iddialar iyi bir temele dayanıyor olabilir. Yukarıda, girişte belirttiğimiz Baktriya ilgisi de bunu destekler nilelikte olacaktır.

Büyük alim Birûnî Alan ve Asların anayurdunun Ceyhun ile Hazar arasında olduğunu ve yurtlarını kuraklıktan dolayı terk ettiklerini yazar: “(Ceyhun) *uzun zaman buradaki ovalara hayat verdi. Nihayet burası da harap oldu. Bu mecrada oturanlar Hazar Denizi sahiline göçtüler. Bunlar el-Lân ve Âs kavimleridir.*”⁴¹ Bu haber çok önemli bir gerçeğe işaret ediyor. Birûnî bozkır bölgesinin Eskiçağ tarihini, bin küsur yıl öncesini çok iyi biliyordu. Tam da onun dediği yerde

⁴⁰ Bu bilgi için Sayın Doç. Dr. Mehmet Tezcan'a teşekkür ederim. Tzvetkov'a göre *Bulgar Hanları Listesi*'nde geçen Atilla'nın 300 yıllık saltanatının başlangıcı olan 153 yılı Bulgarların Baktriya'daki devletlerinin başlangıcını belirtir. Plamen Tzvetkov, *Bulgariya i Balkanite ot drevnostta do našî dni*, (Varna: 1998), s. 66.

⁴¹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 197.

yaşayan Alanlar ve Aslar, MÖ 2. yy'da yerlerinden ayrılmış ve Sarmat göçleri çağında Kafkasların kuzeyine gelmişlerdir.⁴² Orta ve batı bozkırlarda Saka gücünün çöküşünden sonra, Avrasya'nın doğusunda Hun (Hsiung-nu), batısında ise Sarmatlar yükselmeye başladı. Bu Sarmatlar İskitlerin dilini "bozuk bir biçimde" konuşuyorlardı;⁴³ yani İskitlerin konuştuğu dilin bir lehçesini kullanıyorlardı. Sarmatlar bozkıra hâkim olan boy birliğinin öncü topluluğu idi, ancak başka kabileler de vardı. Birbiriyle iç içe topluluklar olan Alan, Aslar ve Aorslar burada ismi geçen halklardır. Bunların içinde itici boy Aorslar idi. Avrupa'ya geçişleri MÖ 130-125 arasında gerçekleşmiştir. Bu ise Hunların kovaladığı Yüecilerin Maveräünnehr'i işgal ettikten sonra, yukarıda geçen Yunanlıların Baktriya devletinin bulunduğu yere gelip, çevredeki kimi uluslarla elele bu devleti yıkmaları tarihinden hemen sonradır. Birünî kuraklık vurgusu yapsa da (ki, bu gerçek göz ardı edilemez), doğudan gelen böyle bir tazeykin kimi Orta Asya kavimlerini yerinden etmesi için tabiatı icabıdır. Dolayısıyla, tarihen birbirini izleyen bu iki hareketlenme birbiriyle alakalı olmalıdır.⁴⁴ Yukarıda geçtiği gibi, Bulgarların Kafkaslarda ilk anılması da aynı tarihtedir. Aors ilk başlarda, Alanların da dâhil olduğu boy birliğinin hâkim kabilesi idi ve onların güçten düşmesinden sonra MS 1. yy ortalarında Alanlar önderliği almışlardır.⁴⁵ Bunlar Hazar denizinin kuzeyindeki hilali doldurmuşlardır.

İşte Bulgarlar da bu esnada, bu kapsamlı Kavimler Göçü sırasında Kafkaslara gelmiş gözükyorlar. Eski kaynaklarda Bulgarların daha dağlık alanda, güneyde nakledilmelerine karşılık, Alanların Don, İdil ve Kafkaslar arasındaki düzlükte yaşadıklarının söylenmesi,⁴⁶ onların Alanlardan daha önce harekete geçtiklerini gösteriyor olabilir. Bu ise onların Maveräünnehr'daki anayurtlarının Yüeciler tarafından işgal edildiği zamana tekabül eder. Anlaşılan oradaki Bulgarların (önemli) bir kısmı güçlü Yüeci kavmi karşısında çareyi kaçmakta bulmuşlar, Kafkaslara geldiklerinde ilk zamanlarda bütün kavimlerde ortak olan dinamik bir akıncı topluluğu havasında hareket etmişler, bu da yukarıda belirttiğimiz Süryani Ermeni kaynakları vasıtasıyla bize ulaşmıştır. İran'daki Part sülalesinden olup Ermeni kralı olarak atanan Val-Arşak, Kafkaslardan gelen yoğun şikâyetler üzerine Bulgar akınlarını durdurmak için savaşmak ihtiyacı duymuştu.

⁴² İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, (Ankara: 1997), s. 68.

⁴³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), 3. Baskı, (İstanbul: 1991), s.117.

⁴⁴ İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, s. 68-69; Károly Czeplédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 35-36.

⁴⁵ Károly Czeplédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 39.

⁴⁶ İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, s. 68.

Belki, Sarmat birliğine dâhil boylar arasında anılmayan ama Bulgarlarla ilgili burada sunulan sava benzer bir serencamları olan Massagetler, paralel bir vaka olarak bizim konumuza da ışık tutabilirler. MÖ ilk binyıl ortalarında bugünkü Türkmenistan'da yaşayan Massagetlerin İskitleri yenip Avrupa'ya kovaladıkları söylenir.⁴⁷ Kendilerinin nasıl geldiklerini bilmiyoruz ama Kafkaslarda bunlara *Mask'ut'* Hunları denir. Bu kelime Massagetlerle ilgilidir zira Prokopius ve diğerleri bu bölgedeki Μασσαγῆται adlı Hunlardan bahsederler. Burada kuşkusuz aynı toplulukla muhatabız.⁴⁸ Bu arada yaşanan etnik sürecin izlerini ise Ammianus Marcellinus'ta bulabiliriz: "...şimdi Alanlar diye adladığımız Massagetler üzerine..."⁴⁹ Başka bir yerde şöyle der: "Diğerlerinin mülkünü yağmalamak için şiddetli bir arzuyla tutuşan bu azimli ve yılmaz adamlar (Hunlar) komşu halklar arasında talan ve kıtaller ile korku salarak eskiden Massagetae olan Alanlara ulaştılar."⁵⁰ Massagetlerin bu tarafa geçince nasıl Alan haline geldikleri de açıklanmaktadır: "Bu nehrin (Tanais = Don) öte tarafında, adlarını aynı adlı dağlardan alan Alanlar Scythia'nın engin bozkırlarında yaşarlar ve Farlar gibi, kendi müteaddit zaferleriyle tedricen zayıflattıkları komşu halkları kendi milli adları içine almışlardır."⁵¹ Bozkırın en tavizsiz işleyen kanunlarından biri de zayıf veya mağlup kavmin güçlü veya galip kavme katılması idi. Etnik süreç tamamlanmasa bile ortaya galiplerin adıyla bilinen genişlemiş siyasi uluslar çıkıyordu. Burada, muhtemelen Part İran'ı karşısında bir dönemki ihtişamlarını kaybeden ve bir kısmı batı yolunda Alanlara katılan Massagetlerin, Alan üst ismini benimsemekle birlikte, kendi eski boy kimliklerini de koruduklarını anlıyoruz ki, biraz ayrıntıya gidren haberlerle bu şekilde karşımıza çıkarlar. Daha sathi kayıtlar ise yeknesak bir Alan kavmini anlatır. Böylece bu dönemde Sarmat kavimler göçü sırasında Orta Asya'dan Alan göçü dışında kayda girmemiş paralel başka göçler de olmuşa benziyor ki, Massaget ve Bulgarlar bu dalgaya katabileceğimiz iki yeni örnek olarak duruyor.

MÖ 2. yy'daki kavimler göçünden taşların yerine oturmasıyla, en azından Kafkaslardan batıya hareketlenmenin yolu kesilmişti, çünkü yukarıda güçlü Sarmat krallığı vardı. MS. 2. yy'da onların yerini İsveç'ten gelen Gotlar aldı.

⁴⁷ A.g.e., s. 88.

⁴⁸ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 87; Ya. A. Fedorov & G. S. Fedorov, *Ranne tyurki na severnom Kavkaze*, (Moskva: 1978), s. 40.

⁴⁹ Agustí Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, (Leiden-Boston-Köln: Brill Publication, 2000), s. 33.

⁵⁰ A.g.e., s. 35.

⁵¹ A.g.e.

Batı yolu yine kapandı. Alanlar doğudan tazyik gelmediği için ve yeni yurtlarında rahata erdiklerinden, ayrıca da yeterli güçleri olmadığından, batı yolunu zorlamadılar ve Kafkasların kuzeyinde pekişmeyi tercih ettiler. Bu zaman zarfında etnik birliktelik de sağlamış gözüküyorlar ki, Ortaçağ'da Alanlar artık yeknesak bir topluluk olarak karşımıza çıkarlar. Hunlar onların oturmuş yapısını 4. yy sonlarında dağıttılar ve bir kısmı İspanya'ya gitti. Kalanlar ise, hunlar yıkıldıktan sonra bile, artık sadece bölgedeki topluluklardan biriydi ve kesinlikle en güçlüsü değillerdi. İşte bu zaman aralığında, Kafkasların kuzeyinin Alanlarca tutulduğu yıllarda Bulgarlar gibi az nüfuslu zayıf bir topluluk batıya geçemezdi. Hunlar ortadan kalktığına ise yollar sonuna kadar açıldı ve herkes soluğu Karadeniz bozkırlarında aldı.

Ptolemeus'ta geçen Δάιχ kelimesinin Yayık nehrinin karşılığı olarak bölgede Bulgarların varlığına delil olduğu iddia edilmiştir.⁵² Strabon'un verdiği Άχαρδέος⁵³ ırmak adı da böyle görülebilir. Bulgar tipi Türkçenin varlığı için bu tartışılmaz bir delildir, ancak bu lehçenin Bulgarlara has olduğunu iddia edemeyiz. Buna yukarıda değinmiştik. Bu isimler bölgede Türklerin eskiliğini ve yerliliğini gösteriyor olmalıdır ve varlıkları kısa süreli olan Bulgarların özelinde ele alamayız. Bulgarlar o yıllarda böyle büyük bir nehre isim verecek kadar önemli bir kitle olsalardı, Ptolemeus ve dönemin diğer kaynaklarında isimleriyle yer alırlardı. Bulgarların sadece küçük bir topluluğu Kafkaslara gelmiş gözüküyor. Vurguladığımız gibi, ilk kuşaklar boyunca çok ateşin davranmış ve çevreleriyle hayli savaşmışlar, ancak bunu sürdürecek insan kaynakları olmadığından süregelen biçimde enerji kaybetmişler ve kısa sürede tedip edilerek etkisiz hale getirilmişlerdir. Bu bir kalıptır ve bozkırdaki istisnasız tüm topluluklara uygulanabilir. Güneye inme çabalarında yorulan ve dizginlenen Bulgarlar, kuzeydeki Sarmat, Got ve Alanların varlığı sayesinde de mecburen evlerinde oturmuşlar, Kafkasların kuzey eteklerinde uzun süre dinlenmişlerdir. Bu (nispi) barış yılları nüfuslarının artmasını sağlamıştır. Ancak 600 yıl sonra, Attila sonrası Hun kalıntıları ile baş başa vererek yeniden tarih sahnesine çıkmışlardır.

Ortaçağ başında yazan Khorenats'i'nin kaynağı olan Mar Abbas Katina hariç, Eskiçağ kaynaklarına Bulgar göçünün veya varlığının yansımaması hem o sırada çok sayıda kavmin bu bölgede belirmesi, hem de Bulgarların onlara

⁵² Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), s. 6.

⁵³ Agustí Alemany, *Sources on the Alans. A Critical Compilation*, s. 106. Ortak Türkçe *k* = Bulgarca *kh*, *h* denkliğine binaen, *akhar-* = *akar-*.

kıyasla sayıca azlığı ile ilgili olmalıdır. Özellikle Batılı kaynaklar haliyle duydukları veya temas kurdukları daha büyük topluluklardan bahsediyorlardı. Çok yakın zamanlara kadar zaten Kafkasların 72 milletinden tam olarak bahseden tek bir kaynak bile yoktur ve Bulgarların da bu esnada ihmal edilmelerini tabii karşılamalıyız. Kafkas kavimlerinin sadece iri kıyım olanları kaynaklarda gözükmekteydi ve Kafkas kavimleri içinde bu türden sadece birkaç topluluk vardı. Bulgarlar da yeterli kıvama geldiklerinde bütün Ortaçağ eserlerinde fazlaca yer işgal etmişlerdir.

Burada sayılanların ötesinde İslam kaynaklarında yeni şeyler bulmak zor gözüküyor. İlerideki araştırmalarda yeni yorumlar gelebilir, yeni ipuçları konabilir. Takviye edici bilgiler Çin, Soğd ve Hint kaynaklarından gelecektir. Bulgarlar gibi, belki Soğdların değil de onların anlatmasıyla Maniheyliği benimsemiş olan Uygurların zengin edebiyatının da bu gözle iyi tetkiki lazımdır. Bu kaynakların en azından Maverünnehr'de farklı teşekküllere işaretleri iyi çözümlendiğinde, Orta Asya Bulgar tarihine kâfi bir katkıda bulunulacaktır.

Şu an itibariyle sonuç niyetine söyleyebileceğimiz nokta, çok büyük ihtimalle “r” Türkçesinde konuşan Bulgarların bildiğimiz ilk vatanlarının Maverünnehr'de oluşudur. *Liber Generationis* de nüshalardaki farklılaşmayla buna işaret ediyor olmalıdır. Muhtemelen ilk nüshalarda “Baktriya'daki Bulgarlar” anılırken, Kafkaslardan gelen haberlerin artması üzerine bir düzeltmeye gidilmiş, “ya o, ya o” tercihi yapılmıştır. Bu yüzden bir nüshada alakasız halklar arasında Bulgarları bulurken, diğerlerinde Baktriya'da kimin yaşadığını kaçırıyoruz. Bulgarlar batıya sayısı az olsa da, küçümsenmeyecek ölçüde olması gereken bir nüfus sevk ettiklerine ve Orta Asya'da ondan sonra 1400 yıl daha var olduklarına göre, burada kaydadeğer ve kemikleşmiş bir etnik yapı oluşturmuş olmalıydılar.

KAYNAKÇA

- Alemany, Agustí, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, (Leiden-Boston-Köln: Brill Publication, 2000).
- Amoretti, B., "Sects and Heresies", *The Cambridge History of Iran*, yay. R. N. Frye, (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).
- Babić, Anto, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, (Sarajevo: 1972).
- Barthold, Vasiliy V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990).
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: Oxford University Press, 1972).
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, (Yay. Gy. Moravcsik - R. Jenkins), (Washington: 1967).
- Czeplédy, Károly, *Turan Kavimlerinin Göçü*, (Çev. Günay Karaağaç), (İstanbul: Turan Yayınları, 1999).
- Durmuş, İlhami, *Sarmatlar*, (Ankara: 1997).
- Fedorov, Ya. A. - Fedorov, G. S., *Rannie tyurki na severnom Kavkaze*, (Moskva: 1978).
- Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984).
- Frye, Richard N., *The History of Ancient Iran*, (München: 1984).
- Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), (Ankara: Karam Yayıncılık, 2002).
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer R. Doğrul), Cilt: 1, 3. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).
- Haussig, Hans W., *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), (İstanbul: 2001).
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), 3. Baskı, (İstanbul: 1991).
- Hudūd al-Ālam: The Regions of the World*, (Yay. V. Minorsky), (London: 1937).
- İdrîsî, *Geographie d'Édrisi*, (Yay. P. Amédée Jaubert), Cilt: 2, (Paris: 1840).
- Karatay, Osman, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür*, (Yay. Ufuk Tavkul – Çetin Kent), (Ankara: Karam Yayınları, 2003).
- Karatay, Osman, "Kuzey Kafkaslardaki Vıendur Bulgarlar Kimlerdir?", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, (İzmir: 2005).
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, 4 cilt, (Çev. Besim Atalay), 4. Baskı, (Ankara: 1998).

- Kırzioğlu, Fahrettin, “1461 ‘Turabuzon’ Fethi Sırasında Fâtih Sultan Mehmed’in Yaya Aştığı ‘Bulgar Dağı’ Neresidir?”, VI Türk Tarih Kongresi, Ankara, 20-26 Ekim 1961, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara: 1967).
- Malikov, Azim M., “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverâünehir Türkleri (M.S. VI-VIII. Yüzyıllar)”, *Türkler*, Cilt: 2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).
- Mangğol-un Niuça Tobça’an - Moğolların Gizli Tarihi*, Cilt: 1, (Yay. Ahmet Temir), 3. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).
- Mercânî, Şahabeddin, *Mustefâd’ül-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgâr*, Kazan 1897 Nüshasının Tıpkıbasımı, Cilt: 1, (Ankara: 1997).
- Mommsen, “Über den Chronographen vom J.354”, *Abhandlungen der Philologischen Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, (Leipzig: 1850).
- Moses Khorenats’i, *History of the Armenians*, İng. çev. Robert W. Thomson, (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt: 1, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993).
- Priscus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantina*, (Yay. B. G. Niebuhr), (Bonn: 1829).
- Pritsak, Omeljan, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, *Türkler*, Cilt: 2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).
- Salman, Hüseyin, “Karluklar”, *Türkler*, Cilt: 2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).
- Székely, György, “La conquête turco-bulgare et la fondation de l’Etat bulgare”, *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, (Yay. Gy. Káldy-Nagy), (Budapest: 1981).
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988).
- Tatarlı, İbrahim, “Kim vıprosa za bılgaskite imena i dirjavni obrazovanija v Mala Azija prez XI-XV vv.”, *Bılgariya 1300, Institutsii i dirjavni traditsii*, Cilt: 2, (Sofiya: 1982).
- Tekin, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987).
- Theophilaktos Simokattes, *Theophilacti Simocattae Historiarum* (Libri Octo), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, (Bonn: 1834).
- Tıpkova-Zaimova, Vasilka, “XI. Yüzyıldan Sonra Anadolu’daki Bulgarlar ve Selçuklular”, *Türkler*, Cilt: 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).

- Togan, Zeki V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981).
- Tryjarski, E., "Protobulgarzy", *Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, (Yay. K. Dąbrowski - T. Nagrodzka-Majchrzyk - E. Tryjarski), (Warszaw: 1975).
- Tzvetkov, Plamen, *Bulgarija i Balkanite ot drevnostta do naši dni*, (Varna: 1998).
- Venedikova, K., "Svedeniya za Bulgari v Mala Aziya i otnoşeniyata im s anadolski plemena i knyajestva (XI-XIV vv)", *Pirvi mejdunaroden kongres na bulgaristika I: Srednovekovnata Bulgarska dirjava*, (Sofiya: 1981).
- Venedikova, K., *Bulgarite v Mala Aziya ot drevnostta do naši dni*, (Sofiya: 1998).
- Zekiev, Mirfatih Z., *Törki-Tatar Etnogenezi*, (Kazan-Moskova: 1998).
- Zlatarski, Vasil, *İstoriya na bulgarskata dirjava prez srednite vekove*, I, (Sofiya: 1970).